

БЕОГРАД УОЧИ РАТА 1941 ГОДИНЕ

По забелешкама једног студента

Преда мном су индекс и прибелешке београдског студента прве и друге године медицине, пред рат. Први семестар, септембар, 1939, четврти, фебруар 1941 године. Две свеске, других нема, нису преживеле рат. Служим се овим прибелешкама и успоменама које све више бледе. И ових свезака ће нестати. Изгубиће се сећања на велике догађаје, на Београд уочи рата. Ништа необично. У студентским бележницама тих дана, бар сваког другог студента, могу се наћи исте мисли.

Свеска за хемију и биологију. Поред дугачке, неразумљиве формуле мравље киселине, записано:

„15 децембра 1939 године”.

„Синоћ је Београд доживео демонстрације, крвавије од свих досадашњих. На Славији¹ агенти су пуцали из пиштоља. У Александровој улици² пуцали су на нас из пушака. Код Студентског дома унели смо једног друга у санитарска кола. Рањен је у ногу. Мене је жандарм ударио кундаком по леђима на углу Славије и Немањине улице. У Приштинској³ и Стишкој улици чули су се пушкомитраљежи. Има доста мртвих и рањених. Погинуо је мој добар друг, колега са факултета, Мирко Луковић из Краљева.⁴ Синоћ смо заједно, пред почетак демонстрација купили каменице испред нервне клинике”.

И много штошта незаписано: Студентска соба код старе тетке, богомољке, на Булбулдеру.⁵ Сутурен, кујна и

остава. Тетка је уредила себи постељу у остави, уоквирену српским ћилимима и иконама. Као олтар. Кандило гори дању и ноћу. Унео сам у кућу мртвачку главу за вежбе из остеологије. Полугласно понављам: *Os frontalis, fascialis, mandibula, os temporalis*. А тетка клечи пред кандилом и крсти се живо. Још једном се молила богу за моје грехе што сам, непажњом, припалио цигарету на кандилу. Нисам имао шибицу. Сада ми је, кад се сећам, жао тетке.

Лете мисли:

У мојој себи на зиду: Максим Горки, Белогардејац, власник куће, који станује изнад нас, пребацио је тетки зашто држи у кући комунисте. Она ме пита: „Синко, ко је то?” — „Зар не познајеш, тетка, покојног деду?” Она кратковидо загледа: „Покојник се никад није сликао без фермена и упрте преко рамена”.

Прелиставам даље:

Два оверена семестра, два положена испита и два пута у старој управи града. Једном због дочека Плотникова, првог посланика Совјетског Савеза у нашој земљи. Други пут због штрајка аеронаутичара. Велики лонац са ручком за штрајкаче носили смо из медицинарске мензе у Краља Милутина улици, трамвајем 1а (пола динара) до Црвеног крста. У улици Војислава Илића, пред кућом где су се окупљали штрајкачи, један грбавко ми је уперио пиштољ у слабину. Агенти у радничком оделу. Колико сам био млад и неискусан! У „марици”⁶ за-

¹ Данас трг Димитрија Туцовића.

² Данас Булевар Револуције.

³ Данас улица 14 Децембра.

⁴ Мирко Луковић студент медицине, погинуо у демонстрацијама 14 децембра 1939 године.

⁵ Булбулдер, периферија Београда, данас Славујев Венац.

⁶ »Марица«, кола Управе града Београда којима су превожени хапшеници.

једно са лонцем у Нову управу града.⁷ Космајац⁸ подиже поклопац: „Масно, Црвена помоћ!“ Смеје се идиотски. Баца ме у круг својих шегрта. Они уче бокс. У Старој управи града, соба број 20. Штрајкачи. Дивни људи. Радничка класа. Шоти Пал,⁹ металостругари из „Микрона“,¹⁰ „Рогожарског“, из Земуна,¹¹ Раковице.¹² Један робијаш, Милош Магијевић-Мрша,¹³ „ухапшен за сваки случај“. Као отац међу синовима. Часови из „Капитала“. Ништа не разумем. А Мрша је самоук. Са великим поштовањем говори о мајци, старици. Она му редовно шаље пресвлаку.

После затвора срео сам га у једној посластичарници, на Каленића пијаци. „Здраво, друже Мршо!“ Чврст стисак руке. Нема поглед опоменуо ме је. Он је био илегалац, тихо је разговарао са једним другом. Мене је после савест пекала, због небудности.

Трећи семестар. Друга година на факултету. Две-три вежбе из физиологије, белешке са првог предавања. Више нисам редован студент. У организацији нас више не опомињу да уредно полагамо испите. У Европи бесни рат. Дневник, иначе неуредан, престао сам да водим, ваљда због конспирације. Нигде није забележено да сам примљен у Партију. Велики доживљај и велика забуна. Чланови партије су Перо Стамболић,¹⁴ Милош Матијевић и, можда Мома Марковић,¹⁵ који често навраћа у наше Удружење и прича о студентском штрајку 1936 године,¹⁶ о професорима, о Космај-

цу и Вујковићу¹⁷ и шали се са нама млађима. Овако, сасвим једноставно. Пришао ми је једнога дана друг Шербановић, само годину старији од мене, који ми је раније давао неке летке да делим, и почео тихо, без патоса, уз две наручене баклаве у посластичарници на Цветном Тргу: Партија је решила да те прими у своје чланство. Да је бар ко други, него Шербан, весео младић са Хомоља, који је био келнер у нашој мензи, често се облачио у влашко одело и лепо свирао на фрули.

Ништа забележено о првим састанцима наше ћелије, о будности, о конспирацији и држању пред класичним непријатељем, о изговору пред почетак састанка: „Због чега смо се нашли?“ Овим речима је отварао сваки састанак наше ћелије, секретар Милија Станишић.¹⁸ „Због сланине попа Ђетка“. То је најчешће био изговор, јер је, наиме, наш секретар Милија био син попа Ђетка из Црне Горе, који је често слао пакете, уз обавезну сланину и кајмак. Ништа о васпитним читалачким групама и кружоцима, о растурању летака и писању парола. Уместо свега, неке безначајне забелешке. Ево:

„Други децембар 1940 године“.

„Од данас престајем да пушим. Шкоди ми здрављу. А и пара немам довољно, па често морам да тражим од другог“.

Сећам се:

Тада сам био мршав и слаб. Код мене се почео стварати комплекс физичке инфериорности. То сам нарочито осећао

⁷ Стара Управа града Београда налазила се у улици Браће Југовића, данас је ту нови Природно-математички факултет, а »нова« Управа града на Обилићевом Венцу бр. 4.

⁸ Космајац Ђорђе, злогласни полицијски агент, кога су убили припадници Народно-ослободилачког покрета за време рата.

⁹ Шоти Пал, сада члан Централног комитета Савеза комуниста Југославије и потпредседник Извршног већа Аутономне покрајине Војводине.

¹⁰ »Микрон«, сада Индустрија прецизне механике, исто била и пре рата у бившој Александровој улици.

¹¹ »Рогожарски«, индустрија мотора и авиона у Кнез Даниловој улици.

¹² Индустрија мотора у Раковици. Уочи рата имала фабрику авионских делова.

¹³ Милош Матијевић-Мрша, члан Централног комитета Комунистичке Партије Југославије, стрељан на Бањици 17 септембра 1941 г.

¹⁴ Перо Стамболић, пре рата професионални револуционар, партиски радник, данас председник Народне скупштине Народне Републике Србије.

¹⁵ Мома Марковић, пре рата члан Покрајинског комитета Комунистичке Партије Југославије за Србију, партиски радник, данас члан Савезног извршног већа.

¹⁶ Милош Мишић, Априлски штрајк студената београдског универзитета, *Годишњак Музеја града Београда* књига II, 493—499.

¹⁷ Вујковић Светозар, злогласни шеф Специјалне полиције осуђен и стрељан као ратни злочинац.

¹⁸ Милија Станишић студент медицине, сада генерал Југословенске народне армије.

упоређујући свој физички изглед са агентима које сам познавао.

И затим знатно касније, после месец дана проведених у хелији Старе управе, забележено:

„Од поноћи се будим. Све чешће што ближе сванућу. Остављам врућ кревет и хладну, неложену пећ. Излазим напоље у магловито, споро, зимско свануће. Предграђе још спава, или се тек буди. Нисам највреднији. У првој пекарници већ мирише бурек. Још једном гледам на сат, пипам за новчаник и улазим. Ту је све вруће. И тезга, и хлебови и брашњави момак. Он гледа у дводинарку на дугом плеху и подухвата један колут пљоснатим сечивом, преврће и сече, танко. Одлазим журно кроз калдрисане улице, поред ниских или превисоких кућа у којима се постепено пале сијалице, кроз асфалтирани Котеж Неимар са спуштеним ролетнама. Код Вуковог споменика налазим се са другом, који је стигао пре мене. Неприметно гледа на сат, закаснио сам два минута. Онда ме тапше по рамену, румен, расположен. Одлазимо под руку, пружајући корак према Карабурми.¹⁹ Текстилци штрајкују. Прилазимо ближе фабрици. Из опустеле циглане излази већа група радника. Фабрика се притајила, снажна, темељна. Около у магли разастире се ситне куће радничког насеља. Вадимо камење из замрзле земље, распоређујемо се по снегу, обилазећи трафику где је јуче била заседа. И онако сањиви, озебли чекамо”.

„И онда настаје враћање људи и жена са кантицама и малим завежљајима мршаваг ручка. Разговори, убеђивања и кратка обрачунавања са штрајкбрехерима. Онда писак полицијских кола. Каменице, неколико хитаца увис. И фабрика остаје пуста. Ни штрајкача, ни штрајкбрехера, ни полиције. Преко поља, по снегу, преко гробља да би се избегла заседа, враћамо се у град”.

„И тако сваки дан, већ петнаест дана

непрекидно. Зима је велика, а штрајкови на све стране. Послодавци се узјугунили, полиција побеснила. Већ и оружје употребљава. Помагали смо свуда. Пожртвовано, постојано. Да би се на крају стекли у Главњачи²⁰ у све већем броју. Понекад ухапсе више нас студената, него самих штрајкача. Нисмо добро познавали терен око фабрике...”

Ухапшен сам крајем децембра. Био сам додељен као помоћ штрајкачком одбору фабрике „Рогожарски”. Другови из Универзитетског бироа рекли су ми да се јавим за везу Милу Радосављевићу-„Абазу”²¹ металском раднику, кога сам од раније познавао. На састанку штрајкачког одбора у Краља Александра улици добио сам спискове радника на терену шестог кварта. Са двојицом другова из штрајкачког одбора требало је да обилазимо штрајкаче, да држимо са њима састанке и да им делимо помоћ у новцу и намирницама. Ова помоћ сакупљана је у читавом Београду и унутрашњости.

Мала неопрезност скупо ме је стајала. Добио сам задатак да хитно разделим штрајкаче прогласе по мом реону. Нисам ухватио везу са друговима из штрајкачког одбора који су познавали људе из фабрике. Тако сам запао у зверињак: са летцима на састанак агената и штрајкбрехера. Претукли су ме.

Никад нећу заборавити сцену у једном дворишту улице Димитрија Туцовића. Оборен на снег. Од болова по глави и рукама, освестио сам се. Жена оног штрајкбрехера у чијем сам стану ухапшен, хистерично је викала окупљеној гомили света на капији: „Лопов!” Један старац је подигао штап и позвао људе да провале капију: „Они су лопови! Ово је наш друг штрајкач”.

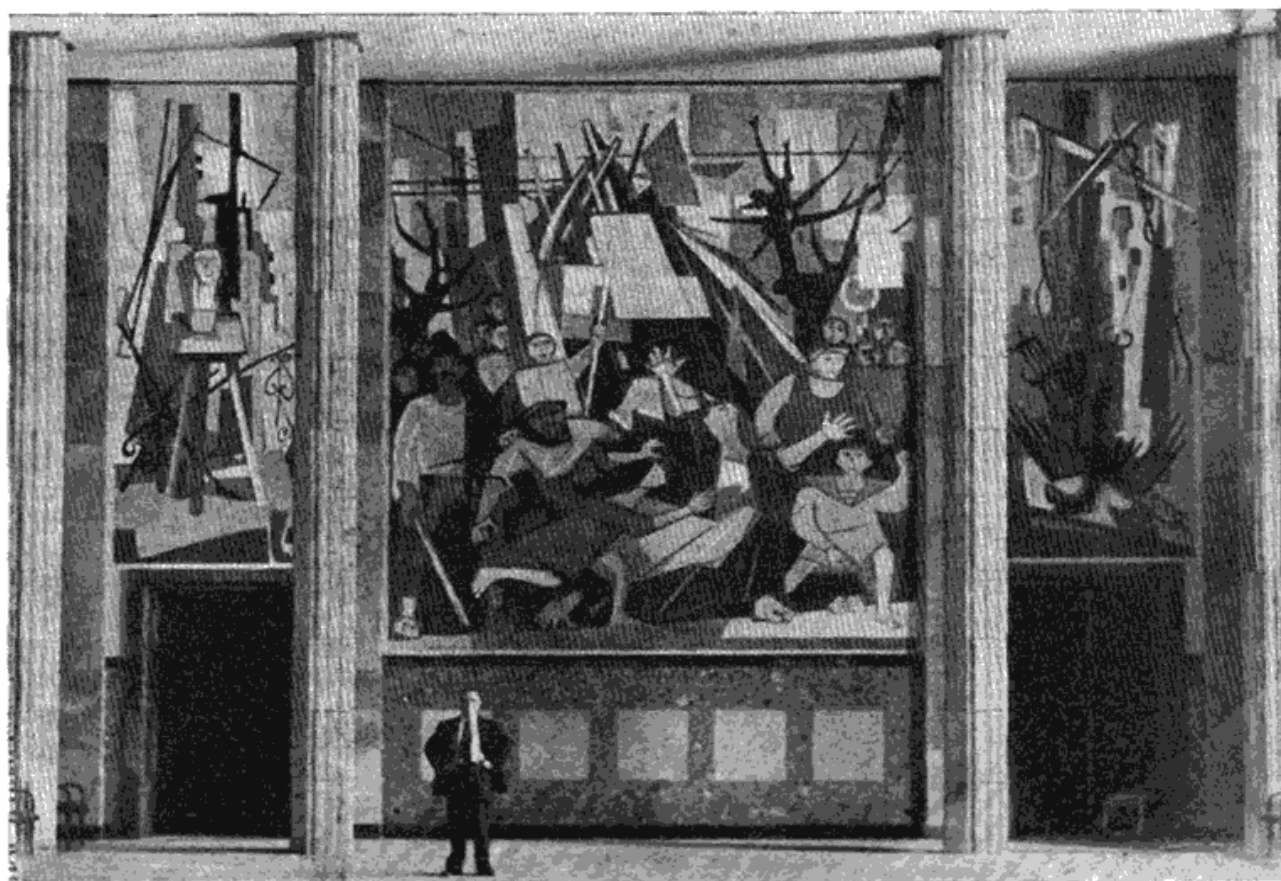
Тридесет и пет дана провео сам у хелији истражног криминалног затвора у Старој управи града. Места више није било у собама за политичке затворенике. Бећаревић²² је био благ према мени, ту-

¹⁹ Карабурма, крај у Београду поред Дунава, иза Кланице.

²⁰ Главњача, затвор Старе управе града Београда пре Другог светског рата.

²¹ Миле Радосављевић - »Абаз«, металски радник, радио у Београду, погинуо 1944 год.

²² Божидар Бећаревић, шеф агената Специјалне полиције.

Сл. 1 — »27 Март 1941 године«, рад Мила Милуновића

као ме је само по леђима и рукама, а ја сам рачунао на табанање.²³

Изненађење:

Педесет летака у рукама једног студента, који упорно понавља исти изговор, није било довољно за суд. Ваљда је полиција имала тада пречих послова. Био је крај јануара 1941 године.

После више од месец дана по четврти пут су затворили капију Старе управе града за мном.

Одмарао сам се у Студентском парку, блед и ошишан. Агенти су нас увек шишали. Можда да би нас лакше препознали на улици. Било ми је жао косе. Имао сам тада само двадесет година. Сетих се Милије, секретара наше ћелије. Становали смо у последње време зајед-

но, у једној соби на Пашином Брду. Да ли је сада код куће? Ко ће ми отворити врата. Стрепео сам за њега. Да ли су вршили претрес у стану. Тамо у купатилу, у ролни старог газдаричиног тепиха налазио се један број *Комуниста* и две главе *Историје Свесавезне Комунистичке Партије* (бољшевика).

На познати сигнал звона Милија је отворио. У соби су се налазили другови из наше организације и још два нова друга. Загрлили су ме, насмејани, расположени. Пред њима је и овога пута био отворен пакет попа Ђетка са Цетиња. Стигао сам на један од последњих састанака ћелије друге године Медицинског факултета.

Мислио сам на мајку. Она је неписмена, сељанка. Знам да се много брине за мене. Њој сигурно није јасно шта се то дешава, зашто ме тако често хапсе. Кад сам први пут био у затвору, посетила ме је. Њене сузе пред агентима су

²³ Табанање: честа врста мучења у београдској полицији: окретали хапшеницима руке и ноге, позади везивали, па тукли.

Сл. 2 — »27 Март 1941 године«, рад Мила Милуновића (деталј)

ми тешко падале. Одлучио сам да јој сада пишем опширније. У ретким хартијама, које је моја мајка сачувала за време рата, у лименој кутији, заједно са неким породичним сликама и очевим тапијама, нашао сам то писмо:

„Шестог марта 1941 године“.

„Писао сам ти једном укратко после затвора. И сада нећу опширније. Главно је да схватиш да до мене нема кривице. Криви су они који нас хапсе. Ти видиш да се у свету води рат и он неће мимоићи ни нашу земљу. Можда ће нас наша господа из владе предати освајачу. А то ће

бити страшна несрећа, коју си ти, уосталом запамтила из прошлих ратова. Они ће учинити све, јер њихови интереси нису на страни народа. Данашња омладина је схватила у чему је спас нашег народа. Зато смо решили да узмемо судбину у своје руке. Све што је поштено и свесно, устаје данас у борбу против фашистичке најезде. А што се тиче мога хапшења, Ти си се већ навикла и знаш да то није ништа страшно. Ваљда је ово последњи пут да им падам у руке. Молим те да се не секираш због тога. Немој се узбуђивати и немој ни причати о томе онима који те не разумеју. Нисмо сами. Са нама су милиони радних људи, чије ће се налажене руке једнога дана подићи и учинити крај свакој неправди”.

Ређају се живо слике:

27 март. Велики празник на београдским улицама. Празник који је наговестио почетак наше Револуције и радости њене победе.

Тих дана у марту догађаји су се одвијали као на филмском платну. Хитлер је окупирао Западну и Централну Европу. Италијански фашисти су закорачили обема ногама на Балканско Полуострво. Једино је Грчка пружала јуначки отпор Мусолинијевим трупима. Уз мање или веће натезање владе Мађарске, Румуније и Бугарске мењале су своје господаре. Берлин и Беч су поставили места ходочашћа за владајуће клике из Софије, Букурешта и Будимпеште. Уз звуку оружја и бедна обећања, два краља и један регент, продали су националну независност својих земаља и отворили своје границе фашистичким хордама. На реду је била Југославија. Влада Цветковић—Мачек, кукавички је увијала, да би на крају и она послала своје емисаре у лицу кнеза Павла и Цветковића на поклоњење у Беч.

Издаја се припремала у највећој тајности, иза леђа народа. Политичари су умукли. Новине су доносиле безначајне вести. Као да се не ради о судбини земље. Профашистичке љотићевске и уста-

шке организације и пета колона почели су да дижу главу. Једино је Комунистичка партија вршила мобилизацију свих родољубивих снага за одбрану земље. Комунисти у Београду били су стално на ногама. Стање приправности се осећало и код обичних људи, радника и грађана који су волели своју земљу и који су свако јутро ишчекивали са страхом. Земља је била у највећој опасности. Некада смо у школи учили, крај географске карте, да је Југославија окружена бригама. „Ту реч смо саставили од почетних слова суседних држава”.²⁴ После уласка немачких трупа у Бугарску, Југославија је била укљештена у гвоздене шапе фашистичких освајача. На челу земље је била једна дегенерисана династија и влада чији је најпречи посао био да заштити интересе своје класе.

На Универзитету, у просторијама студентских удружења, у аулама, вежбаоницама и мензама, владала је изузетна живост. То је била живост једне од тврђава Партије, која је годинама одолевала налетима реакције и остала неосвојена. У њој су сада вршене припреме за одлучујуће борбе. Предавања и вежбе све чешће су претварани у митинге на којима су држани политички и патриотски говори. У студентским удружењима и мензама до у дубоку ноћ држани су разни састанци. Полиција се није више усуђивала да привири на Универзитет. Агенти су још само на подмукао начин ту и тамо упадали у станове појединих другова или их на препад хапсили на улици. Велики број комуниста из опрезности није спавао у својим становима. Међу студентима на факултетима и у мензама тих дана могао се видети већи број старијих другова, бивших студената, који су већ били професионални револуционари, партиски радници. Међу њима и један број бивших шпанских бораца, који су се вратили у земљу. Пера Стамболић и Крста Попивода²⁵ навраћали су често у меди-

²⁴ Бугарска, Румунија, Италија, Грчка, Аустрија, Мађарска, Албанија. Почетна слова ових земаља које се граниче са нашом земљом дају реч » бригада «.

²⁵ Крста Попивода, члан Централног комитета Комунистичке Партије Југославије, пре рата познат нарочито по храбром држању пред полицијом, члан Савезног извршног већа.

цинарску мензу, док је још била у Краља Милутина улици. Када је та менза пресељена у Браће Недића улицу, тамо су навраћали Влада Поповић,²⁶ шпански борац и Светозар Вукмановић-Темпо.²⁷ Увече, после вечере, са великом пажњом слушали смо коментаре спољнополитичких догађаја Владе Поповића. Овај бивши лекар, у нашим очима још тада је био специјалиста за спољнополитичку ситуацију. Посебно се сећам жучних расправа о карактеру другог светског рата и држању Совјетског Савеза — а, нарочито после пакта Стаљин-Хитлер.²⁸ У овим дискусијама било је често подељених мишљења.

Сада смо, међутим, били сви јединствени. Пажња Партије била је усретсређена на одбрану земље и припреме ослободилачког рата. И они, рећи студенти, који се нису интересовали за политику, који су се једино бринули о испитима, застајали су сада са књигама у руци, укључивали се у разговоре, и са пажњом слушали говорнике.

Слично је било и у предузећима, где се талас штрајкова тек био стишао пред судбоносним догађајима. Свуда у Београду, свуда у земљи. И када је влада Цветковић-Мачек²⁹ показала своје издајничко лице, када се сазнало да су Цветковић и Кнез Павле тајно отпутовали у Беч и да је закључен тројни пакт,³⁰ изашли смо на улицу.

Било је то 26 марта увече. Са првим вестима из Беча почеле су припреме демонстрација. Ми медицинари окупили смо се у кругу клиничких болница. У мањим групама одлазили смо Делиградском улицом на заказано место на Цветни Трг, испред Мањежа, данас зграде Југословенског драмског позоришта. Свима нам је био у живом сећању крвави обрачун са жандармима 14 децем-

бра 1939 године.³¹ Да ли ће полиција и овога пута отворити ватру на демонстранте? На свим лицима могао се видети озбиљан, одлучан израз. Демонстрације су заказане тачно у 7 часова, да отпочну кратким говором који је требало да одржи један од другова. Простор око Цветног Трга, између Славије и Официрског дома, био је препун. Тротари су већ били тесни. Агенти и жандарми који су били на линији, унезверено су се повукли. Атмосфера је била као пред удар муње. Са бетонске ограде Цветног Трга реско су запарале ваздух речи студента Бате Јанковића:³²

„Радници, грађани Београда! Влада нас је издала. Краљевска кућа и влада Цветковић-Мачек потписали су јуче у Бечу срамну капитулацију. Ми нећемо да будемо робови фашизма! Комунистичка партија вас позива у јединствени фронт, у одбрану наше националне независности. . .”

У густо збијеним редовима кренули смо Његошевом улицом, брзо, пре него што се полиција снашла. Једна група жандарма на углу Његошеве и Крунске улице³³ покушала је да нас кундацима заустави. Пред густим редовима демонстраната они су се збуњено у страху повукли. Избили смо у Александрову улицу, па смо отуда кренули у разним правцима. Демонстрације су трајале неколико сати, у разним крајевима Београда. Полиција је била потпуно обезглављена. Користећи се искуством 14 децембра, демонстрације су организоване истовремено на више места. Кад су се у центру стишале, поново би се разбуктале негде на периферији, у радничким квартовима.

Заноћио сам на Чубури³⁴ код једног друга, који је био мање компромитован. За сваки случај пробудили смо

²⁶ Влада Поповић, члан Централног комитета Савеза комуниста Југославије, амбасадор ФНРЈ.

²⁷ Светозар Вукмановић Темпо, потпредседник Савезног извршног већа.

²⁸ Пакт Стаљин — Хитлер закључен 1939 године, пре напада Немачке на Пољску.

²⁹ Влада Цветковић — Мачек образована 1938 године.

³⁰ Тројни пакт закључен између Немачке, Италије и Јапана 1940 године.

³¹ 14 Децембар. Демонстрације студената које је организовала Комунистичка Партија против ондашње владе.

³² Бата Јанковић, студент медицине, погинуо 1941 године.

³³ Данас улица Пролетерских бригада.

³⁴ Чубура, крај у Београду пре рата насељен претежно циганима.

се у свануће. Полиција је имала обичај да врши рације после сваке демонстрације. Било је ведро јутро. Један од оних ретких дана у марту, кад сунце рано топло пригреје. Са двојицом другова кренуо сам према факултету. Код старе астрономије срели смо књижничара из нашег удружења, који је увек, поред свих забрана руководства, после сваке демонстрације спавао у просторијама удружења, заштићен аутономијом Универзитета. По изразу његовог лица видели смо да има нешто ново. Он нам рече да је пала влада, да су официри извршили пуч. Нисмо ни свраћали на факултет, вратили смо се на Славију и одмах према Теразијама. Код Лондона смо видели војску на улици и тенкове. Простор око Старог двора³⁵ и Теразија био је блокиран. Радознали пролазници су застајали пред војском, посматрајући тенкове и митраљезе. Војници су уливали више сигурности од самог оружја. Оно је било прилично бедно, бар то што је било на улицама. Војници су нешто баратали око митраљеза као да се играју. Нашу пажњу су привукле мердевине које се одједанпут појавише преко пута „Батине“³⁶ продавнице. Један официр у цивилу, озбиљна лица, пео се уз њих и отворио неку хартију. Свечаним гласом читао је проглас о ступању на престо краља Петра. Окупљена маса мирно је саслушала официра. Ни једним узвиком није поздравила долазак на престо краља Петра II. Владала је нека непријатна тишина. Погледали смо се. Доста радника и студената. Учинио нам се да су то иста лица која смо синоћ на демонстрацијама гледали. Зашто не би онда избацили наше паролe:

„Живела војска! Живела Комунистичка партија Југославије! Савез са Русијом! Боље рат — него пакт!“

Окупљена маса једногласно је прихватила. Официр је збуњено сишао са говорнице. Ми смо продужили према Славији. Са свих страна, као да извиру из земље, долазиле су нам у сусрет гомили људи. Као да синоћни демонстран-

ти сву ноћ нису спавали, као да је сваки борац од синоћ у току ноћи сакупио своју десетину.

Са Славије неко нас је повео, изгледало је да се маса креће вођена инстинктом, Краља Милутина улицом, пред Совјетско посланство. То је већ била поворка од педесет хиљада људи. Читава ова маса дуго је манифестовала пред зградом Совјетског посланства. Као да је очекивала да ће неко од совјетских људи изићи на балкон и рећи неку савезничку, братску реч. Међутим, наишли смо на затворена врата. Дипломатија је ћутала иза спуштених ролетни.

Кренули смо опет нашим старим путевима, као синоћ, као 14 децембра, према Александровој улици. Прозори су се отварали, људи су нам радосно махали и празнички одевени укључивали се у сунцем обасјану поворку. По мноштву транспарената и застава, по одређеном реду и дисциплини, који су се осетили у читавој поворци, осећало се да је Партија са нама, да нас она води. На једном прозору главног одбора демократске странке видели смо прваке неких грађанских партија који су ушли у Симовићеву владу. Они су нам махали рукама. Поздрави без отпоздрава, као руке напуштених, пружене према броду који одлази. Било ми је за тренутак жао ових људи, као и јутрос оног официра, који је збуњено читао проглас.

У Александровој улици наишли смо на две-три поворчице које су ишле за краљевом сликом, стидљиво помаљајући енглеске заставице. Смешно су деловале ове групице од педесетак људи, које су ишле за краљевом сликом као у погребној поворци, са барјачићима добијеним у страним посланствима. У сусрету са масом од сто хиљада демонстраната, ове групице су се топиле као грудве снега на јаком мартовском сунцу.

Многи другови које смо раније сретали само на илегалним састанцима или у кругу главњаче, били су сада међу нама, у поворци или на њеном челу. На сваком кораку, са ограда, са рамена, са

³⁵ Стари Двор, данас Извршно веће Народне Републике Србије.

³⁶ »Батина« продавница, данас продавница »Борово«, угао Маршала Тита и Кнеза Милоша улице.

електричних стубова, смењивали су се говорници, руководиоци Партије и обични демонстранти, који никада раније нису држали говоре. У Александровој улици, на Старом ђерму, зауставили смо се пред једном високом зградом, коју је држао генералштаб. Избачена је парола: „Војска са народом!”

Један генерал појавио се на балкону и после дужег двоумљења почео да говори: „Од како је југословенска војска побола своје победоносне заставе, од Карађорђа и Милоша, она је одувек била са народом...” Као почетак ове генералове речи примљене су добро. Маса је све снажније избацивала паролу, као да је хтела да у нешто убеди генерала, да их чује, да настави њиховим језиком. Људи су хтели да виде расположење војске. Али фразе које је генерал даље сипао ништа нису обећавале.

Поворка је окренула назад према Вуковом споменику, а онда Гробљанском улицом³⁷ према Карабурми. Радници из штофаре Владе Илића са Карабурме,³⁸ из Електричне централе и других предузећа, напуштали су посао и прикључивали се. Тамо где су послодавци покушавали да задрже раднике, демонстранти су отварали капије. Владало је празнично расположење. Хитлер је био на нашим капијама. Нико није много веровао у Симићеву владу.³⁹ Али је нека нова вера озаривала лица свих људи. Био је топао мартовски дан, сунце је пригрејало. Подне је већ превалило, а нико о ручку не мисли. Бозације су се снашле, па су се и они укључили у поворку са својим колицима да пазаре, јер су улице Београда и његови тргови остали пусти.

На Карабурми смо застали да предахнемо, па смо заједно са грађанима овога краја, који су се до последњег придружили, кренули натраг у град. У улици Краљице Марије⁴⁰ дочекао нас је кордон жандарма у оним истим уни-

формама у којима су нас и синоћ дочекали, у којима су нас дочекали и 14 децембра. То је био први сусрет са новом владом краља Петра, о чијем саставу смо успут читали. Разни демократи и „леви” политичари са којима смо сарађивали у оквиру удружене опозиције, послали су на нас наоружане жандарме. Удвостручени кордон жандарма са бајонетима на пушкама и шлемовима, пред којима су стајали официри, нашао се пред масом од сто хиљада демонстраната. Клецала су им колена, док су држали пушке уперене на ову густо збијену колону. Требало је само више попустљивости од људи који су били на челу колоне и ова бедна чета жандарма била би растргнута на комаде. Огорчење је завладало код демонстраната, када су се жандарми појавили. Срећом није дошло ни до каквих инцидената. Чело поворке енергично је заустављено, па су двојица из вођства демонстрације кренули према жандармима. После жучног објашњавања са официрима, који су били принуђени да преговарају, наши преговарачи су се вратили и позвали народ натраг према Гробљанској улици. Код Вуковог споменика одржан је краћи митинг, а демонстранти позвани да се мирно разиђу кућама. Централни комитет је држао ситуацију чврсто у својим рукама и није допустио да дође до провокација, од којих би могло да буде само штете.

Митинг је био заказан поново истога дана увече. По подне се нисмо одмарали. У рукама Партије налазила се једна штампарија,⁴¹ коју су заузели наши графичари усред Београда. Она је брзо штампала летке и ми смо их цело по подне јавно растурали по целом граду. Увече на Славији на окупу је било преко сто хиљада Београђана. Маса је прекрила Трг и стрпљиво очекивала говорника да се појави на балкону више биоскопа. Очекивало се да ће говорити

³⁷ Данас Рузвелтова улица.

³⁸ Штофара Владе Илића налазила се на Карабурми, данас текстилна фабрика „Београд”.

³⁹ Симићева влада образована 27 марта 1941 године после пуча.

⁴⁰ Данас улица 27 Марта.

⁴¹ Штампарија Живка Маџаревића на Вождовцу, у улици Војводе Степе бр. 55. Осим овога леци су умножавани на шапирографу. Растурани су и трећи врло рђаво штампани, за сада непознато где.

неко од руководилаца Комунистичке Партије Југославије.

Одједном, као пајац из кутије, искочио је Драгољуб Јовановић⁴² и почео да говори. Они који су га познавали почели су да звижде. Један студент који се нашао на тераси одгурнуо га је у страну и на говорници се појавио Светозар Вукмановић-Темпо. Мало је тада било људи у маси од сто хиљада, који су познавали друга Темпа, а сви су у њему осетили свога човека, свога руководиоца, који говори њиховим језиком, из њиховог срца. Препознали су комунисту који ће касније бити један од организатора устанка и најближих сарадника друга Гита.

У свом говору друг Темпо је позвао Симовићеву владу да се ослони на народ, на Комунистичку Партију, подршку Совјетског Савеза и осталих савезника, да се енергично обрачуна са петом колоном у војсци и државном апарату, да обезбеди основне слободе народу и да се земља организује у одбрану од фашистичких завојевача. Са највећом пажњом саслушана је свака реч друга Темпа. А онда читав збор кренуо је Београдском улицом, затим према Каленића пијаци, где је исто тако одржан краћи митинг, на коме је заказан збор за сутрадан увече код Вуковог споменика. Са Каленића пијаци демонстранти су се разишли у разне крајеве Београда, где су говори и пароле одјекивали до дубоко у ноћ.

Ујутру 28 марта срео ме је Бата Јанковић, један од партиских руководилаца на Универзитету и рекао ми да сам одређен да идем у Чачак, као курир Покрајинског комитета за Србију. Добио сам новац за пут од Јове Капичића.⁴³ На Котеж Неимару, код аутобуске станице, речено ми је да ћу познати друга Мому Марковића. Њему треба да се јавим.

На аутобуској станици приметио сам једну другарицу, коју сам из виђења по-

знавао из студенске организације. И она је некога чекала. Држећи се подаље једно од другог, гледали смо се неповерљиво. Нисам дуго чекао, када се из побочне улице појавио Мома Марковић, са једном другарицом под руку. Била је то пунија жена, у зрелим годинама, бледа у лицу. Пажљивом оку не би промакло да је та жена скоро изишла из илегалног склоништа и да јој отмени шешир на глави и самој смета. Пришао ми је друг Мома и рекао да ће са мном разговарати Цана Бабовић.⁴⁴ Он је пошао према другарици која ме је неповерљиво гледала. Другарица Цана ми је пришла насмејана, узела ме под руку и док смо шетали, обоје смо се огледали око себе. Нисам упамтио шта ми је рекла. Ни једну реченицу не бих знао да поновим дословце. Али ми се учинило да сам суштину поруке друговима у Окружном комитету Чачак схватио. „Ти видиш шта ми радимо у Београду, које су пароле. Летке ћемо им послати. Главни је да другови држе ситуацију у својим рукама”.

Био сам помало разочаран када смо се разишли. Бити курир замишљао сам да ћу добити директиве, јасно исписане, које ћу морати да скривам негде ушивене у капут. Овако, ко зна, да ли ћу умети да пренесем све како треба.

Другарица Цана ми је рекла да се у Чачку јавим Ратку Митровићу.⁴⁵ Било ми је драго сазнање да је Ратко у Окружном комитету. Њега сам посебно волео и поштовао. Његовој кући сам и раније навраћао по добру књигу или чашу слатког вина из винограда који је Ратко као студент сам обрађивао. Његова мајка је врло гостопримљива. Она је волела другове свога сина. Са симпатијама је гледала на наше састанке, као да је разумевала њихов значај. Осећао сам као да идем својој кући.

Десио се, међутим, да сам своју курирску дужност једва успео да обавим.

⁴² Драгољуб Јовановић, леви земљорадник, професор Универзитета, познати сељачки демократ.

⁴³ Јова Капичић тада члан Универзитетског бироа Комунистичке Партије. Посланик ФНРЈ.

⁴⁴ Цана Бабовић, стари партиски борац и

члан Централног комитета Комунистичке Партије Југославије, данас члан Савезног извршног већа.

⁴⁵ Ратко Митровић, Народни херој из Чачка, погинуо у устанку 1941 године као политички комесар чачанског партизанског одреда.

Не због полиције, она ми није правила сметње. Тога дана као да је није било у возу, на успутним станицама, ни у Чачку. Једноставно нисам могао да говорим. Од даноноћног демонстрирања у Београду и ваљда од прехладе у возу свим сам промукао. Нисам могао да проговорим кад сам дошао Ратковој кући. Сећам се благог погледа његове мајке: „Шта се то дешава, сине?“ Она ми је дала кашику уља и врућег шербета, па сам проговорио. Ратко се смејао. Кад смо прешли у његову собу, каже да му је све јасно, кад ме види како изгледам.

Партиска организација у Чачку већ у подне имала је ситуацију у својим рукама. С почетка је долазак краља Петра на престо изазвао забуну код наших симпатизера. Они су сматрали да ће свака манифестација у овој ситуацији имати монархистички карактер. Ратко ми је причао: „Кад смо узели ствар у своје руке, читав град је изишао на улицу. Уствари ми смо и преко радија могли чути паролу наше Партије, кад год је спикер укључивао улицу. Демонстрације су и код нас трајале до пола ноћи. Полиција и владини људи су погубили главе. Нису рачунали на овакво расположење народа. Налазимо се пред великим догађајима, друже . . .”

Вратио сам се у Београд. После неколико дана Ректорат Универзитета саопштио је одлуку о прекиду рада на свим факултетима. Рат је био на прагу. Припремали смо се за одлазак у своја места. На Медицинском факултету у просторијама читаонице одржано је саветовање свих чланова Комунистичке партије на Универзитету. Било је препуно. У просторијама читаонице сви учесници нису

могли да поседају, иако је велики број другова био већ упућен у унутрашњост. Универзитет је имао и по броју снажну партиску организацију. Саветовање је отворио секретар Универзитетског бироа Комунистичке партије Рифат Бурџевић-Трша.⁴⁶ На саветовању су још говорили Миле Ивковић, студент технике,⁴⁷ Слободан Пенезић,⁴⁸ студент агрономије, чланови Универзитетског бироа и други.

Рифат Бурџевић је говорио са жаром. У последње време он није јавно иступао. Његова тршава коса одавала је неуздржани темперамент револуционара. Његове су речи слушане са узбуђењем: „Партија од нас очекује данас да дамо све од себе у одбрану земље, да будемо са народом. Војни обвезници нека се по позиву јаве на мобилизациска места. Они који не добију позив нека се уписују у добровољце“. То су биле директиве Партије.

У незаборавном сећању остаће ми исто тако реч претставника Месног комитета Партије, радника тврде физиономије Радоја Дакића:⁴⁹ „Није далеко, другови, дан, када ће пролетаријат наше земље, на челу осталих радних људи, победоносно наступати на свим линијама ка победи. Можда ће фашисти привремено упасти у нашу земљу. Победа ће на крају бити на нашој страни. Ми ћемо извојевати слободу за радне људе и у нашој земљи изградити социјализам“.

Већина од нас пошла је у своја родна места. Радост је зрачила на свим лицима. Опраштали смо се у просторијама Удружења и мензе, грлећи се снажно и дуго, као да смо знали да се многи од нас неће вратити.

⁴⁶ Рифат Бурџевић - Трша, тада секретар Универзитетског бироа Комунистичке Партије Југославије, Народни херој, погинуо у току Народноослободилачке борбе.

⁴⁷ Миле Ивковић, студент технике, стрељан на Вањици у току рата.

⁴⁸ Слободан Пенезић, члан Централног комитета Савеза Комуниста Југославије, пот-

претседник Извршног већа Народне Републике Србије.

⁴⁹ Радоје Дакић, тада секретар Месног комитета за Београд. За време рата био организациони секретар Централног комитета Комунистичке Партије Црне Горе. Умро од последица рата 1946 године у Москви.

BELGRADE À LA VEILLE DE LA GUERRE EN 1941, SELON LES NOTES D'UN ÉTUDIANT

M. BUGARČIĆ

L'auteur de cet article évoque les souvenirs de sa vie d'étudiant à Belgrade, à la veille de la guerre, en 1941, d'après les notes prises en forme de journal sur les livres d'études au temps de l'illégalité.

Il complète ses notes par des souvenirs qu'il n'avait pu ou oser inscrire. C'est ainsi qu'il nous mène d'un événement à un autre dans son texte, souligné par des «inscrits» et «non-inscrits»: réunions clandestines des étudiants, démonstrations, arrestations, tortures à la prison de Belgrade jusqu'au 27 Mars 1941, jour où tous, répondent à leur devoir, prennent leur fusil et partent pour le combat libérateur.

C'est ainsi que sur le livre de chimie et de biologie, au côté de la formule presque illisible de l'acide formique il est inscrit:

»15 Décembre 1939

Hier au soir Belgrade a vu des démonstrations, plus sanglantes que jamais. A Slavija les agents se sont servis de leurs révolvers. Dans la rue Aleksandrova les fusils tiraient sur nous. Près du Foyer des étudiants on mit un de nos camarades dans l'auto d'ambulance, il était blessé à la jambe. Un gendarme me frappa de sa matraque sur le dos au coin de Slavija et de la rue Nemanjina. Dans les rues Stiška et Prištinska on entendait des fusils-mitrailleuses. Il y a assez de morts et de blessés. Un de mes bons camarades, collègue de la Faculté, Mirko Luković de Kraljevo, est tombé. Hier au soir avant le début des démonstrations nous

avons ramassés ensemble des pierres devant la »Clinique des maladies nerveuses.«

Ou bien:

»2 Décembre 1940

Aujourd'hui je m'arrête de fumer, cela me fait du mal. Et force de manque d'argent je dois en emprunter. Je me rappelle qu'à cette époque j'étais faible et maigre. Je commençais à ressentir un complexe d'infériorité physique, ce qui m'arrivait surtout lorsque je faisais la comparaison de ma mine avec celle des agents de police que je connaissais.»

L'article se termine, après avoir parlé des persécutions, des démonstrations organisées par les étudiants et les ouvriers, des meetings, des devoirs donnés par le Parti ainsi que par le souvenir et les mots prononcés par le représentant du Comité de la ville, l'ouvrier à la physionomie résolue, Radoje Dakić:

»Le jour n'est pas loin, mes amis, où le prolétariat de notre pays, à la tête de tous les travailleurs marchera victorieusement sur toutes les lignes, vers la victoire. Il se peut bien que les fascistes rentreront, temporairement, dans notre pays mais la victoire sera à la fin de notre côté. Nous retrouverons la liberté des travailleurs et formerons un pays socialiste.«

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — «27 Mars 1941», travail de Milo Milunović

Fig. 2 — «27 Mars 1941» par Milo Milunović (détail)